

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

31
(1/2005)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

Milica Kisić

Ego tecum tamquam mecum loquor (Cic. *Att.* VIII.14): O jeziku Ciceronove prepiske sa Atikom¹

Apstrakt. U ovom radu data je sumarna jezička analiza Ciceronove prepiske u I i II knjizi *Pisama Atiku*. Naglašava se postojanje različitih »jezičkih nivoa«, koji su, s jedne strane, proizvod Ciceronove široke obrazovanosti i književnog angažmana, a s druge posledica prisnosti i spontanosti prepiske kao takve. Otuda fine igre rečima i govorničke figure neretko dolaze uporedo sa crtama svakodnevnog jezika.

Ključne reči: Ciceronova prepiska, jezički nivoi, grčki izrazi i citati, prozni ritam, retorika, govorničke figure, *sermo vulgaris*.

Retke su u antičkoj istoriji ličnosti u čiji život možemo da zavirimo iz tako neposredne blizine kao u Ciceronov. Jedinstvena po svom obimu i značaju, lična prepiska ovog kolosalnog rimskog prozaiste, govornika i političara ne predstavlja samo krucijalan istorijski izvor za doba kasne republike, već i delo od izuzetnog književnog značaja. U tom su smislu najreprezentativnija upravo pisma upućena Atiku. Sličnih godina, jednako obrazovanja i intelektualnih kapaciteta, iz sličnog socijalnog miljea², Atik je bio i ostao Ciceronov najbližiji prijatelj, savetnik i svojevrsni apolitični *alter ego*. Ciceron ne preza da pred njim bez ikakve zadržke, maske i poze iznese svoje najintimnije misli i emocije, da ekskluzivno za Atika bude »nag«, ranjiv i uplašen. O iskrenosti i neusiljenosti ove korespondencije možda najbolje svedoči podatak da ona, za razliku od, recimo, Plinijeve ili Senekine doterane esejističke prepiske, nije bila

¹ Ova analiza se odnosi samo na prvih 45 pisama Atiku. – Izdanje: D. R. SHACKLETON BAILEY, *Cicero's Letters to Atticus*, I, Cambridge UP 1965.

² Obojica su pripadali viteškom staležu; Atik je rođen u Rimu i bio je pravo dete velegrada, ali je uprkos mnogim vezama sa aristokratijom, ostao čitavog života nezainteresovan za aktivno bavljenje politikom. Ciceron, rođen u Arpinu, ostao je, i na vrhuncima političke karijere *homo novus* – i objektivno, jer je kao pripadnik viteškog staleža dosegao položaj konzula, i subjektivno, jer se nikada nije sasvim srodio sa životom u Rimu te je, kad god je mogao, boravio na svojim imanjima.

namenjena za objavljivanje. Isti podatak dobrim delom objašnjava i prisustvo različitih jezičkih nivoa u njoj. Kratka analiza koja sledi, uz zadržku da je nastala na tek malenom uzorku teksta, nastoji da makar skicira svu slojevitost Ciceronovog jezičkog izraza – od svečanog, brižljivo doteranog govora javne ličnosti, širokog i temeljnog obrazovanja, do lepršave spontanosti svakodnevnog ćaskanja.

Upotreba grčkog jezika u govoru i pisanju predstavljala je jedan od nezaobilaznih detalja u životu intelektualne elite onovremenog Rima. Podrazumevala se kao francuski u svakodnevi aristokratskog sloja carske Rusije i na isti način nosila snažno klasno obeležje. Ciceron u tom smislu nije izuzetak: postoji podatak da samo u okviru njegove prepiske sa Atikom nailazimo na preko 820 grčkih citata, fraza i izolovanih termina.³ Ovaj se interesantan fenomen ne može objasniti isključivo Ciceronovom erudicijom i činjenicom da se grčkim obilato služio i u okviru svoje književne delatnosti, dakle nekom vrstom profesionalne deformacije. Treba imati na umu da je njegov korespondent jednako obrazovan, a povrh svega i veliki zaljubljenik u grčko kulturno nasleđe. Ciceron, po svemu sudeći, neretko nastoji da ugodu prijatelju, a uz to, znajući da razmenjuje misli sa sebi ravnim, nije prisiljen da se intelektualno svodi i ograničava. Navedene specifičnosti Atikovog i Ciceronovog odnosa istovremeno razjašnjavaju i evidentnu disproporciju u prisustvu bilingvalizma u ostatku Ciceronove prepiske: ako izuzmemo razmenu pisama sa bratom Kvintom, nailazimo na svega još 102 grčka citata.⁴ Pisma Atiku su najčešće prošarana ekscerptima iz helenske poezije, još preciznije pojedinačnim stihovima ili njihovim samim počecima. Neki po frekventnosti citiranosti imaju već okoštalu formu poslovice, dok za druge Ciceron jednostavno podrazumeva da će ih Atik izvesno prepoznati. Navedimo samo neke:

Αἰδέομαι Τρώας καὶ Τρωάδες ἑλκεσιπέπλους
Il. VI.442 ; Att. II.5
Πουλυδάμας μοι πρῶτος ἐλεγχεῖν ἀναθήσει
Il. XXII.100 ; Att. II.5

³ G. O. HUTCHINSON, *Cicero's Correspondence: A Literary Study*, Oxford 1998, str. 14.

⁴ Ibid.

κἂν ὑπὸ στέγῃ
πυκνῆς ἀκούειν ψακάδος εὐδούση φρενί
Sofokle, izgubljeno delo; Att. II.7
Ἐπαγγέλλομαι ἄνδρ' ἀπαμύνασθαι ὅτε τις πρότερος χαλεπήνῃ.
Il. XXIV.369; Att. II.9
τρηχεῖ, ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος· οὐ τι ἐγὼ γε
ῆς γαίης δύναιμαι γλυκερώτερον ἄλλο ἰδέσθαι.
Od. IX.27; Att. II.11

Grčki izrazi se takođe često koriste kao deo retorske, političke i filozofske terminologije⁵, kao i terminologije grčkog kulturnog nasleđa u globalu: *ut mihi videatur non esse ἀδύνατον Turium obducere*, Att. I.1, gde izraz ἀδύνατον pripada nekoj od filozofskih škola i prevodi se sa »izvan kategorija mogućeg«⁶; *ut totum gymnasium eius ἀνάθεμα videatur*, I.1; *tum Pompeius μάλ' ἀριστοκρατικῶς locutus est*, I.14; *respondebo tibi ὅσπερ ὁ πρότερον Ὀμηρικῶς*, I.16, gde Ciceron verovatno aludira na Aristarhovo zapažanje da se u Ilijadi, od dva u nizu postavljena pitanja, najpre odgovara na drugo; *consul autem ille δευτερεύοντος histrionis similis*, I.16, pri čemu se posprdno govori o konzulu kroz terminologiju grčkog pozorišta – on je tek drugi, sporedni i beznačajniji glumac.

Uz sve pomenute primere, Ciceron se koristi grčkim i tamo gde bi se današnji intelektualac prirodno poslužio rečima latinskog porekla: *et seculum habebat hominem χρηστομαθῆ*, D. Turrium, I.6 – mi bismo izvesno upotrebili termin »erudita«; *hoc totum σῶμα curabo ut habeas*, II.1, σῶμα danas ima paralelu u izrazu »pesnički korpus«, ili *ubi sunt qui aiunt ζώσης φωνῆς*, II.12 – u savremenom prevodu »viva voce«.

Najzad, treba primetiti da upotreba grčkog povremeno ima isključivo psihološku motivaciju. Ciceron ga, govoreći o bolnim i neprijatnim temama, obično koristi da bi se distancirao (slično tome se danas mlađe generacije u Srbiji u istu svrhu služe engleskim jezikom): *nihil est quod non timendum sit; ὁμολογουμένως τυραννίδα συσκευάζεται*, II.16.*

Visokom jezičkom nivou Ciceronove prepiske posebno doprinose elementi retorike. U tom smislu najpre treba posvetiti pažnju fenomenu

⁵ R. Y. TYRREL—L. C. PURSER, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, London 1904, str. 85.

⁶ Ibid.

* Više o upotrebi grčkog u pismima Atiku vidi u tekstu Noela Putnika u ovoj svesci.

proznog ritma. Opšte je poznato da su sva Ciceronova dela planski namenjena za objavljivanje bila sročena u tzv. ritmičkoj prozi, što jednako važi i za najveći deo njegove prepiske. Sa pismima upućenim Atiku situacija je nešto komplikovanija: ritam se javlja stihijski, spontano, više kao rezultat profesionalne deformacije. Ciceron nema potrebu da pozira pred bliskim prijateljem. Postoji svega osam pisama koja su u potpunosti i promišljeno sastavljena ritmički⁷, a od toga se u ovom izdanju našlo ukupno četiri (I.14, 16, 17, 20). U ostalim nailazimo samo na pojedine pasuse ili sasvim razbijene fragmente. Uostalom, Ciceron sam daje logično objašnjenje za to u delu *De oratore*, gde podvlači da duga spisteljska praksa gradi sposobnost ritmičkog izražavanja *ex tempore*.⁸

Postoje i druge uočljive veze između Ciceronovih govora i prepiske sa Atikom. Već letimičnim iščitavanjem pisama, pred nas iskrsava čitav niz uobičajenih retorskih figura i briljantno dovitljivih igara rečima, pravih izazova i poslastica za savremenog prevodioca. Navešćemo nekoliko tipičnih primera.

Anafora: *vidi enim, vidi*, I.17; *per mihi, per inquam*, I.20; *accedat vero, accedat*, II.7; *fiat, fiat tribunus*, II.15.

Poliptoton: *verum praeclare Metellus impedit et impedit*, II.1; *qui haec tam lente quam ego fero ferret*, II.11.

Aliteracija: *nunc, consule in carcere incluso*, II.1.

Sinonimija: *vidi enim, vidi penitusque perspexi*, I.17.

Posebno snažan efekat ima upotreba **paronomazije**:⁹ *consul autem ipse parvo animo et pravo*, I.3; *facie magis quam facetiis ridiculus*, I.3; *tribuni non tam aerati quam aerarii*, I.16; *quos fames magis quam fama commoverit*, I.16; *πολιτικός ἀνὴρ οὐδ' ὄναρ*, I.18; *auctore Pompeio, quae nihil popolare habebat praeter actorem*, I.19.

Preporučavajući aktualna politička događanja u kojima je i sam jedan od glavnih aktera, Ciceron neretko ima običaj da u prepisci citira čitave delove svojih govora. Ilustrativan primer nalazimo u pismu I.16, gde zaneseno iznosi Atiku tok suđenja Klodiju i, kao i uvek, stavlja akcenat na sopstveno učešće u njemu. Nakon obimnog pasusa iz govora sročenog uobičajeno kićenim i uzvišenim stilom, sledi prizemljenje

⁷ HUTCHINSON, str. 11.

⁸ Ibid, str.12.

⁹ G. O. BURTON, *Silva Rhetoricae*, humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm.

praćeno izvinjenjem prijatelju: *Sed quid ago? Paene orationem in epistulam inclusi*, I.16.

Nisu u prepisci retka ni opšta mesta karakteristična za Ciceronove besede, a posebno se ističu ona koja uključuju specifičnu upotrebu medicinske terminologije. Republika je u njima predstavljena kao živ organizam, a rđavi pojedinci i državni neprijatelji kao svojevrzne pošasti čije »rovarenje« katkad iziskuje blage medikamente, a katkad radikalne metode hirurške amputacije: *locum resecandae libidinis*, I.18; *tamen non minus esset probanda medicina quae sanaret vitiosas partes rei publicae quam quae exsecaret*, II.1; *missus est sanguis invidiae sine dolore*, I.16; *tanto imposito rei publicae vulnere*, I.16.

Konačno, u prilog visokom jezičkom nivou Ciceronove korespondencije govori i izuzetna delikatnost autorovog izražavanja. Suptilnost i iznijansiranoost se posebno odnose na upotrebu fraze *ita...ut* sa konjunktivom¹⁰, konstrukcije često samo delimično uhvative pri prevođenju na drugi jezik:

ita negant vulgo ut mihi se debere dicant, II.1; *ita tamen his novis amicitii implicati sumus ut vafer ille Siculus insurret cantilenam illam suam*, I.19; *magni aestimo... fructum palestrae Palatinae, sed ita tamen ut nihil minus velim quam Pomponiam verasari in timore ruinae*, II.4.

Sve do sada navedene jezičke i stilske karakteristike Ciceronove korespondencije bez sumnje joj daju pečat elitizma. Videćemo, međutim, kroz dalju analizu, da je ona ipak u daleko značajnijoj meri definisana stalnim prisustvom svakodnevnog jezika. Odavno je među latinistima utvrđeno da dikcija Ciceronovih pisama pokazuje neverovatnu sličnost sa dikcijom komedija Plauta i Terencija¹¹. Pa čak i ako zanemarimo zapažanja stručnjaka, nije li sasvim prirodno i opravdano očekivati da jedna intimna prepiska ima formu i ton neusiljenog prijateljskog dijaloga? U našem konkretnom slučaju, i argumentovane tvrdnje znalaca i labave pretpostavke laika vode u istom smeru: otkrivaju nam živu sliku Cicerona čoveka, velikog majstora reči u svoj svežini i ubedljivosti svakodnevnog izdanja, a jezik njegove prepiske usko povezuju sa pojmom **sermo vulgaris**. Na tu temu je i sam više nego jasan:

¹⁰ TYRREL—PURSER, str. 84.

¹¹ Ibid, str. 77.

...epistulas vero cotidianis verbis texere solemus, Cic. Fam. IX.21¹²

I zaista, Ciceronova korespondencija sa Atikom pokazuje sve odlike kolokvijalnog jezika: dinamičnost, intenzivnost, sočnost, spontanost, obilje živopisnih i nepredvidivih reči. Neretko zbog eliptičnosti podseća na istrgnute delove kakvog telefonskog razgovora.¹³ Ciceronovi kolokvijalizmi, doduše, nisu po nijansi ni blizu prezačinjenom žargonu rimskog taloga iz Petronijevog *Satirikona*. Više dočaravaju *sermo cotidianus* gradske intelektualne elite. Pokušaćemo da raznovrsnim primerima predložimo da i takav, uglađeni sleng, svejedno pokazuje gotovo sve postojeće *odlike vulgarnog latiniteta*¹⁴:

Imenice se javljaju u svojoj živahnijoj i piktoresknijoj formi – kao **deminutivi** – *contiuncula, fasciunculum, gubernaculum, rumusculus, oratiuncula, refractiolum, adolescentulus, deliciolae, munusculum, vindemiola, filiulus, filiola, servula, barbatulus, nummuli, plebecula, asellus, tribula, togula, arcuola, vocula*...

Katkad dolazi do **pomeranja** njihovog **značenja**: *quod in buccam venerit scribito*, I.12, pri čemu reč *bucca*, sa originalnim značenjem »obraz«, ovde podrazumeva usta, odnosno glavu.

Sermo vulgaris, kako je već napomenuto, preferira razigranost i dinamičnost, pa stoga ne iznenađuje činjenica da se **glagoli** intenziviraju postajući tako **inkohativni**: *iactare, adventare, ventitare, dictitare, venditare, consensescere, dormitare, pertimescere, volitare, expurgiscere*...

Isti se efekat postiže i pojačavanjem simpleksa glagola **prefiksom per**: *perspicere, percrebescere, perhibere, pervenire, permovere, perscribere, pertimescere*...

Pojedini glagoli imaju **značenje drugačije** od očekivanog: *teneo quid dicas*, I.5, gde glagol *tenere* ima značenje glagola *scire*, ili: *te multum amamus*, I.2, gde je pompezni glagol *amare* upotrebljen umesto neutralnog *gratiam agere* (ovakav primer srećemo još samo kod Plauta¹⁵).

Karakteristični su i primeri **elipse**: *Crassus verbum nullum contra gratiam*, I.18, *abs te nihil litterarum*, I.2, *quid id ad me?* I.13, *quid multa?* *Clamores*, I.13.

Upotreba vremena teži izvesnim **pojednostavljenjima**: postoji očigledna tendencija da se futur zameni prezentom – *libertum mitto*, I.12, perfekat perifrastičnom konstrukcijom glagola *coepisse* sa infinitivom – *valde diffidere boni coeperunt*, I.16, a futur II običnim futuro – *cum... iste sacerdos Bonae deae cuius modi futurus sit sciemus*, II.4.

¹² Ibid, str. 78.

¹³ L. R. PALMER, *The Latin Language*, London 1954, str. 154.

¹⁴ J. HERMAN, *Vulgar Latin*, Penn State UP 2000, str. 49–105.

¹⁵ SHACKLETON BAILEY, str. 287.

Pridevi se, nalik imenicama, intenziviraju pretvaranjem u **deminutive** – *bellus, tantulus, horridulus, Pulchellus*, ili, poput pojedinih glagola, **prefiksom per** – *perturbatus, perhonorificus, perspicuus, permolestus, pergratus, periucundus, perterritus...*

Ponekada se **pridevi** čak upotrebljavaju **adverbijalno**: *tu vero sapientior Buthroti domum parasti*, II.6.

Prilozi takođe često imaju prefiks **per** – *peraeque, perincommode, pergraviter*, grade se od prethodno nastalog deminutiva prideva – *belle*, ili jednostavno nemaju očekivan oblik – *certo*.

Već je i prvih 45 pisama Atiku dovoljno sadržajan uzorak kolokvijalnog jezika da se u njemu mogu pronaći i ređi primeri vulgarnog latiniteta: nisu izostali ni **arhaizmi** – *victumeum* = hostia, ni **hibridi** – *facteon*, ili *tocullio* (izvorno nastao od grčke reči τόκος, sa deminutivom τόκυλλος na koji je pridodat pejorativni latinski sufiks *-io*¹⁶), pa čak ni izuzetni **rariteti** – *cavillator, obfirmator, commulcium*, ili *absque* = sine, karakteristični još samo za jezik Plautovih komedija.

Topla prijateljska rečenica, i nakon toliko godina živo i ubedljivo svedočanstvo o bliskosti dveju ličnosti, a ujedno i naslov ovog skromnog rada, nehotice definiše i jezik sveukupne Ciceronove korespondencije sa Atikom: bilo da mu se obraća jezikom prefinjenog erudite, govornika i filozofa, uz obilje retorskih figura i učenih fraza, ili sa njim komunicira opuštenim kolokvijalnim jezikom, Ciceron uistinu *cum Attico tamquam secum loquitur*.

Summary

This essay provides rough language analysis of Cicero's correspondence, referring only to Books 1 and 2 of his letters to Atticus. It underlines the existence of different "language levels" as a result of Cicero's extensive education and literary engagement on one hand, and the intimacy and spontaneity of the occasion on the other. Thus we frequently find delicate puns or rhetorical figures and common everyday language in the same paragraph.

¹⁶ Ibid., str. 352.

Sadržaj sveske 31 (1/2005)

BORIS PENDELJ Sme li govornik da iskaže bes i prezir?	5
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Portret Publija Klodija u Ciceronovoj besedi <i>Pro Sestio</i>	13
JELENA SAVIĆ, MILICA KISIĆ, NOEL PUTNIK Tri Ciceronova pisma Atiku	31
NOEL PUTNIK Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku	53
MILICA KISIĆ Ego tecum tamquam mecum loquor (Cic. <i>Att.</i> VIII.14): O jeziku Ciceronove prepiske sa Atikom	66
JELENA SAVIĆ Zašto <i>Teucrís</i> (Cic. <i>Att.</i> I.12–14)?	73